

*Predrag Bejaković**

**ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ:
STANOVNIŠTVO I RAZVOJ.
Mate - Zagreb, Biblioteka Gospodarska misao,
Zagreb 1999., str. 655.**

Stanovništvo je bez sumnje presudna odrednica društveno-ekonomskog razvoja. Dok se u jednom dijelu svijeta ukupno stanovništvo povećava po vrlo visokim stopama, u većini razvijenih zemalja i mnogim zemljama u tranziciji ono se u apsolutnom broju smanjuje, čime se narušavaju njegova dobna i spolna struktura. U Hrvatskoj se već niz godina smanjuje broj mladih, što zbog slabljenja ukupnoga radnog i obrazovnog potencijala društva podrazumijeva narušavanje konkurentске sposobnosti gospodarstva u međunarodnim razmjerima. U takvim uvjetima posebice su važna sveobuhvatna znanstvena istraživanja vezana za demografske odrednice razvoja, te je baš zbog toga potrebno istaknuti knjigu Alice Wertheimer-Baletić *Stanovništvo i razvoj*.

Alica Wertheimer-Baletić istaknuta je znanstvenica koja se cijeli radni vijek bavi demografskim problemima (knjige *Stanovništvo SR Hrvatske - Studije*, 1971.; *Ekonomska aktivnost stanovništva - demografski aspekti*, 1978.; *Demografija - Stanovništvo i ekonomski razvitak*, 1982.; *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, 1993.) Njena najnovija kapitalna knjiga *Stanovništvo i razvoj* ima devet poglavlja, opsežan popis literature, pojmovno i imensko kazalo, te autoričin životopis.

U dionici *Stanovništvo i društveno-ekonomski razvoj*, tumači se uloga stanovništva u procesu proizvodnje i potrošnje te njegova povezanost s demografskim

* Primljeno u uredništvu: 01. 03. 2002.

investicijama. Autorica navodi kako je stanovništvo važna odrednica gospodarskog razvoja *ne samo preko promjena što nastaju u ukupnom broju stanovnika, već i preko promjena koje nastaju u pojedinim strukturama stanovništva* (str. 17.) što je neposredan poticaj ili zapreka gospodarskom razvoju. Iako načelno razvijene zemlje imaju niže stope nataliteta i fertiliteta nego one u razvoju, i među njima postoje znatne razlike te pojedine visokorazvijene zemlje (poput Švicarske) imaju osjetno viši natalitet i fertilitet od drugih (poput Italije). Dionica završava izlaganjem utjecaja stanovništva na okoliš, pri čemu autorica naglašava potrebu ostvarivanja održivog razvoja u kojemu su opseg i dinamika proizvodnje i potrošnje dugoročno usklađeni s dinamikom procesa u prirodi. Takav razvoj ne isključuje ekonomski rast jer proizvodnja zbog porasta stanovništva može i mora rasti, ali ne smije ugrožavati čovjekovo zdravlje i prirodno okruženje.

U drugom poglavlju razmatraju se predmet, metode i razvoj demografije. Autorica objašnjava jedinice u istraživanjima stanovništva, a pri izlaganju demografskih metoda ističe ulogu demografske statistike koja se *razvila prije nego je definitivno određen obuhvat predmeta njezina proučavanja* (str. 45.). Popis stanovništva je danas znatno olakšan informatičkom tehnologijom, ali će i nadalje zahtijevati ozbiljne pripreme i koordinaciju pri provođenju, te pri tumačenju rezultata. Demografiji je potrebna trajna suradnja sa drugim znanostima, a osobito je važna veza s ekonomijom, u razmatranju problematike radne snage, demografskim odrednicama obujma i strukture potrošnje, određivanju porezne i investicijske politike te u utvrđivanju politike ekonomskoga i socijalnog razvoja.

Treće je poglavlje vrlo utemeljeno izlaganje vezano za razvoj rasprava o stanovništvu. Wertheimer-Baletić daje pregled raznovrsnih pristupa toj problematici u glavnim pravcima i školama ekonomske misli, pa započinje od prvih rasprava, preko srednjovjekovnih teoretičara i zaključuje s modernim doprinosima, s tim da posebnu pozornost pridaje Malthusu i Keynesu. Demografska i ekonomska teorija dugo su se bavile važnošću i problematikom stanovništva i radne snage, ali u njima nije postojalo jedinstvo shvaćanja važnosti stanovništva, te pojmova zaposlenosti i nezaposlenosti. Dok su za pojedine teoretičare (poput Pettyja, Childa, Godwina i Ravenstonea) ljudi izvor svega bogatstva, a slaba napučenost znači siromaštvo, drugi su (posebice Cantillon, njegov sljedbenik Malthus te njegovi pristaše čak i u suvremeno doba) smatrali da je povećanje broja stanovništva najvažniji uzrok bijede, nevolje i siromaštva. Ekonomski teoretičari i životna stvarnost potvrdili su netočnost Malthusovih pretpostavki za razvoj nerazvijenih zemalja, ali se i danas u ekonomskoj teoriji vrlo često može čuti tvrdnja da je prekobrojno stanovništvo glavna kočnica njihova bržeg društveno-ekonomskog razvoja.

Proces razvoja stanovništva i povijesne etape njegova razvoja predmet su četvrtog poglavlja. Broj stanovnika u svijetu nije se znatnije povećavao do 800.

godine poslije Krista, a nakon toga se očituje blagi porast, koji je od sredine 17. stoljeća pojačan. Naravno, cijelo su se vrijeme očitovale razlike u pojedinim skupinama zemalja i u različitim područjima svijeta. U 20. stoljeću porast stanovništva bio je još naglašeniji, s tim da je od sredine stoljeća poboljšanjem primarne zdravstvene zaštite i obuhvatnijim cijepljenjem protiv zaraznih bolesti znatno smanjen mortalitet u zemljama u razvoju, što je u njima dovelo do demografske eksplozije. Stoga je u suvremenom dobu bitna odrednica porasta svjetskog stanovništva *brzi populacijski porast u zemljama u razvoju* (str. 93.). Zemlje s najvećim populacijskim pritiskom obilježava niska razina ekonomskog razvoja, a najrazvijenije zemlje svijeta pak prate izrazito niske stope porasta stanovništva. Visoki natalitet u zemljama u razvoju više je posljedica niskoga ekonomskog razvoja i, u vezi s time, ukupnoga društvenog razvoja, nego njihov uzrok. Problem svjetskog stanovništva nije riješen, već je to dugoročno i vrlo složeno pitanje jer se u nekim državama broj stanovnika smanjuje, a u drugima brzo raste. Nedavne procjene UN-a o stanovništvu navode da će se svjetsko stanovništvo, koje sada doseže 6,1 milijardu, povećati do 2050. na 9,3 milijarde, pri čemu će se 90% tog porasta dogoditi u zemljama u razvoju. Stanovništvo će se praktično povećati samo u zemljama u razvoju, a najvećim dijelom upravo u najsiromašnijima.

Veći dio četvrtog poglavlja (od str. 105. do 193.) podrobna je i jasna razrada teorije demografske tranzicije (pojednostavnjeno: smanjenje mortaliteta, ponajviše smanjena smrtnost dojenčadi, nakon približno jedne ili dvije generacije pošto roditelji postanu svjesni da će djeca preživjeti, omogućava smanjivanje nataliteta) koja ima središnje mjesto u suvremenim demografskim kretanjima. Wertheimer-Baletić objašnjava opće postavke te teorije, izlaže njezino značenje i djelovanje u razvijenim zemljama i onima u razvoju. Poslijetranzicijska etapa u razvoju stanovništva mnogih visokoindustrijaliziranih zemalja obilježena je jakim padom nataliteta (pokatkad i smanjivanjem i negativnim prirodnim priraštajem), što narušava spolnu i, pogotovo, dobnu strukturu stanovništva (smanjuje se udio mladih i povećava udio starih). Teorija demografske tranzicije nije lišena kritika, a autorica ih svrstava u tri skupine: opće primjedbe (koje joj poriču status teorije), specifične primjedbe usmjerene na različite uzroke smanjivanja mortaliteta i nataliteta te na primjedbe koje se odnose na poslijetranzicijsku etapu i kriterije njezina razgraničenja s prethodnim podetapama. Usprkos navedenim kritikama, teorija demografske tranzicije ne samo da *ocrtava demografske promjene, već omogućava razumijevanje demografske sadašnjosti u suvremenom svijetu i omogućava predviđanje demografske budućnosti* (str. 193.).

Peto poglavlje izlaže problematiku kretanja stanovništva. Pošto je definirala ukupan broj stanovnika koji ovisi o prirodnom i mehaničkom kretanju, Wertheimer-Baletić objašnjava da se podacima o prirodnom kretanju stanovništva raspolaže u dovoljno kratkom vremenskom roku zahvaljujući redovitom evidentiranju vitalne statistike, dok se mehaničko kretanje (migracije) obično ne prati tako redovito, već

od popisa do popisa. Između odrednica postoji složen uzročno-posljedični odnos koji ima mnoge učinke na ukupno kretanje stanovništva i njegovu strukturu. Sastavnice prirodnog kretanja stanovništva jesu natalitet (pozitivna stavka prirodnog kretanja) i mortalitet (negativna stavka prirodnog kretanja). Obje su sastavnice pod utjecajem bioloških i gospodarsko-društvenih čimbenika, a na natalitet utječu još i psihološki čimbenici. Promjene stopa nataliteta i mortaliteta prilično su spore i obično traju više godina, iako ima primjera *relativno* brzih promjena. Tako je urušavanjem socijalističkog sustava u današnjim tranzicijskim zemljama znatno porastao mortalitet i smanjilo se očekivano trajanje života. Razine i tendencije nataliteta i mortaliteta često su uvjetovane istim čimbenicima. Veća pismenost i bolja zdravstvena zaštita djeluju i na smanjivanje mortaliteta, ali i na snižavanje nataliteta. Izlažući međuovisnost sastavnica prirodnog kretanja stanovništva i njihov utjecaj na gospodarstvo, autorica razlikuje kratkoročne i dugoročne posljedice, npr. pri povećanom broju novorođenih, uočava se potreba povećanja bolničkih kapaciteta za trudnice i dojenčadi, veća proizvodnja prehrambenih i higijenskih artikala za djecu, a s njihovim odrastanjem raste nužnost stvaranja većih mogućnosti zapošljavanja, itd.

U uvjetima velike pokretljivosti stanovništva i radne snage, te pogotovo brojnih izbjeglica, što je posljedica ratnih zbivanja i političkih nestabilnosti, posebno su važne migracije stanovništva. Zbog inercija promjena u stopama nataliteta, mehaničko kretanje dinamičnija je odrednica ukupnog stanovništva, tako da se promjene mogu očitovati u prilično kratkom razdoblju i ubrzano promijeniti demografsku sliku određenog područja. Migracije se mogu razlikovati prema kriterijima državnih granica (vanjske i unutarnje); vremenu trajanja (definitivne i privremene); uzrocima (ekonomske i neekonomske); voljnosti (dobrovoljne i prisilne) te organiziranosti (organizirane i neorganizirane). Autorica vrlo pregledno i sveobuhvatno iznosi osnovne pojmove i odrednice migracija te izlaže njihove demografske i društveno-ekonomske učinke, a osvrnula se i na suvremenu pojavu *odljeva mozgova*, odlazak najkvalitetnijih i najkreativnijih stručnjaka nositelja tehnološkog razvoja.

Iduća dva poglavlja govore o strukturno-demografskim odrednicama razvoja stanovništva. Šesto se poglavlje bavi odnosom spolne i dobne strukture stanovništva i društveno-gospodarskog razvoja. Iako je djelovanje gospodarskih i društvenih čimbenika na razinu i smjer kretanja nataliteta i mortaliteta posredno, ono je vrlo bitno u kretanju stanovništva i određivanju uloge ljudskog činitelja u gospodarskom razvoju pojedine zemlje. Produženo očekivano trajanje života zbog boljeg zdravstvenog stanja stanovništva i još više zbog povećanja kakvoće ljudskog kapitala također pozitivno pridonosi ekonomskom rastu. Smanjeni natalitet omogućuje da se veći dio ekonomskih ulaganja iskoristi za povećanje raspoloživog kapitala po radniku umjesto za osiguranje kapitala za nove radnike. Objasnjavajući djelovanje nataliteta (fertiliteta - plodnosti) i mortaliteta na spolnu i dobnu strukturu, autorica naglašava da je njihov utjecaj intenzitetom podjednak za spolnu strukturu,

a dobna je struktura pod znatno jačim utjecajem fertiliteta. *U uvjetima normalnog razvoja stanovništva, fertilitet je bitna i najdinamičnija determinanta promjena u dobnoj strukturi stanovništva* (str. 351.).

Smanjivanjem prirodnog priraštaja u dužem vremenskom razdoblju i istodobnim očekivanim duljim trajanjem života u mnogim se razvijenim zemljama narušava dobna struktura ukupnog stanovništva, odnosno smanjuje udio mladih i znatno raste udio starijeg stanovništva. Otuda se javlja pojava *demografskog starenja stanovništva* (koje treba razlikovati od biološkog starenja), što ima mnoge nepovoljne učinke na odnose aktivnoga i neaktivnog stanovništva, aktivnih osiguranika i broja umirovljenika, strukturu potrošnje i javnih rashoda i slično. Proces starenja stanovništva mora se posebno analizirati sa stajališta javnih financija i društvenih troškova. U društvu u kojemu je naglašeno starenje ukupnoga i zaposlenog stanovništva iznimno brzo rastu troškovi društvene brige mirovinskog osiguranja i zdravstvene zaštite. U većini razvijenih i tranzicijskih zemalja starenje stanovništva temeljni je uzrok povećanog pritiska na sredstva mirovinskih fondova jer se povećava jaz između uplata i isplata tako da mnoge zemlje provode reforme svojih mirovinskih sustava. Ujedno, starenje stanovništva ima i nepovoljne utjecaje na vitalnost i dinamičnost društva, njegovu stvaralačku usmjerenost i sposobnost, spremnost prihvaćanja novih tehnologija i promjena u gospodarskome i socijalnom ponašanju, te moguće jačanje konzervativnoga političkog i društvenog svjetonazora.

Dinamika, struktura i distribucija ekonomske aktivnosti stanovništva od presudne su važnosti za određivanje razvojne politike i učinkovite upotrebe ljudskih resursa, pa tome autorica pridaje osobitu pozornost u sedmom poglavlju knjige. Pošto je izložila definicije i klasifikacije ukupnog stanovništva prema obilježju aktivnosti, te probleme koji se pojavljuju pri usporedbi podataka, autorica objašnjava da na opću aktivnost stanovništva utječu demografske (obujam i struktura ukupnog stanovništva i radnog kontingenta) i gospodarsko-društvene odrednice (granska struktura gospodarstva i ekonomska struktura stanovništva, postojeća potražnja za radnicima, trajanje općegaobveznog školovanja, zakonsko određenje odgoja i obrazovanja, radno zakonodavstvo te ostali činioci: opći uvjeti rada, diskriminacija prilikom zapošljavanja, tradicije i običaji u pogledu školovanja i zapošljavanja žena). Općenito, gospodarski razvoj utječe da se glavnina radne snage stvara u razvijenim zemljama iz radnog kontingenta (muškarci 15-64 godina i žene 15-59 godina), a sve je manje značenje dječjeg rada i rada osoba starijih od 65 godina. Smanjivanjem uloge poljoprivrede i sveobuhvatnijim mirovinskim osiguranjem stope aktivnosti muškog stanovništva u razvijenim zemljama su se posljednjih 50-ak godina stalno smanjivale, ali je to više nego nadoknađeno istodobnim izrazitim povećavanjem aktivnosti žena, što je utjecalo na povećanje ekonomske aktivnosti ukupnog stanovništva. Stoga ne začuđuje da se posljednjih desetljeća diljem svijeta sve veća pozornost pridaje radnom kontingentu ženskog stanovništva, pogotovo u zemljama u razvoju i nekim tranzicijskim zemljama, kao znatnoj rezervi radne

snage. To je pogotovo važno u doba kada se korjenito mijenja svijet rada: muškarci prestaju biti isključivi hranitelji obitelji, sve je više zaposlenih žena na vodećim mjestima, u poslijeindustrijskom društvu proizvodne djelatnosti gube na značenju, a sve važnije postaju usluge. To poglavlje knjige sadrži i dijelove o reprodukciji aktivnog stanovništva te razmatranja strukture stanovništva prema raznovrsnim obilježjima (djelatnost, zanimanje, pismenost i obrazovna razina).

Osmo poglavlje obrađuje populacijske politike i politike radne snage. Pod širim pojmom politike stanovništva razumijeva se *sustav mjera i akcija pomoću kojih se djeluje na demografske procese... radi postizanja određenog, prema smjeru, intenzitetu i strukturi, specifičnog kretanja stanovništva, usklađenog s postojećim gospodarskim, zdravstvenim, socijalnim, političkim i drugim ciljevima* (str. 531.). Uže određenje toga pojma odnosi se na skup mjera što se provode s obzirom na određeno obilježje stanovništva. Tipovi populacijske politike ovise o obilježjima njezina smjera i osobinama njezinih nositelja te brojčanoj preciznosti ciljeva. Populacijska politika može biti kvantitativna (težište je na broju stanovnika) i kvalitativna (kada se stanovništvo pokušava *oplemeniti* određenim obrazovnim, socijalnim i zdravstvenim mjerama). Iako postoje mišljenja o potrebi neograničenog rasta (pod motom *što je veći broj ljudi veće su mogućnosti rađanja talentiranih i nadarenih*), ipak je prevladao stav da nije presudan broj ljudi, već njihova struktura, naročito *kakvoća* (obrazovanje i stručnosti koje imaju, te znanja i sposobnosti kojima raspoložu). To poglavlje sadrži i mnoge primjere pojedinih tipova populacijskih politika i stanja u više zemalja (poput Francuske i Švedske, koje nastoje povećati ili barem očuvati postojeći broj stanovnika, te nerazvijenih zemalja koje restriktivnom politikom nastoje zaustaviti rast svog stanovništva).

Završno poglavlje knjige prikazuje tendencije u razvoju stanovništva Hrvatske, u kojem autorica iznosi najvažnija obilježja stanovništva u drugoj polovini 20. stoljeća. U razdoblju od 1948. do 1991. stanovništvo Hrvatske povećalo se za malo više od milijun osoba. Prosječan godišnji porast stanovništva u promatranom razdoblju iznosio je 0,62%. Karakterističan je različit intenzitet toga porasta u pojedinim međupopisnim razdobljima, ali uz stalnu tendenciju usporavanja rasta, što je posljedica relativno niske razine prirodnog prirasta i nepovoljnih migracijskih trendova. U Hrvatskoj je posve završen proces demografske tranzicije, a očituju se velike regionalno razlike. Autorica podrobno tumači i odrednice prirodnoga i mehaničkog kretanja stanovništva, te njegovu dobnu strukturu. Za stanovništvo Hrvatske jasno se pokazuju smanjenje broja i udjela mladih, porast broja i udjela osoba radne dobi te izrazit porast broja i udjela starih osoba. Alarmantna demografska situacija rezultat je dugoročnih negativnih demografskih procesa, pojačanih posljednjim ratom, tako da Hrvatska od sredine prošlog stoljeća bilježi prirodnu depopulaciju, odnosno veći broj umrlih nego rođenih. Ujedno, približno od početka 60-ih godina počinje i proces generacijske depopulacije, a jedna žena u prosjeku rađa manje od 2,1 djeteta. Domovinski rat i njegove posljedice - progonstva,

izbjeglištvo, preseljenja i ostalo, kao iseljavanja mladih i obrazovanih ljudi iz zemlje i zbog gospodarske recesije, dodatno su od 1991. do 1998. poremetili demografsku sliku i pogoršali ionako neravnomjeran raspored stanovništva.

Knjiga Alice Wertheimer-Baletić *Stanovništvo i razvoj* jedinstveno je i sveobuhvatno djelo s područja demografskih znanosti. Autorica je uspješno objasnila važnost stanovništva, odrednice njegova kretanja i strukture te protumačila njegovu vezu s gospodarskim razvojem. Wertheimer-Baletić iznosi brojne teorije i pokazatelje te pažljivo važe njihove prednosti i nedostatke. Ovo je djelo svojom kakvoćom i suvremenim izlaganjem problematike sigurno potpuno ravnopravno najboljim svjetskim izdanjima s područja ekonomike i demografije, a ujedno jasnoćom i sistematizacijom materije može poslužiti i kao uzor domaćim autorima, ne samo društvenih znanosti. Nadajmo se da će ovo kapitalno djelo potaknuti daljnja znanstvena istraživanja problematike povezanosti stanovništva i ukupnog razvoja, te naći adekvatnu primjenu pri oblikovanju praktičnih političkih odluka.